

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЛОБОЖАНСЬКИХ МОНАСТИРІВ СЕРЕДИНИ XVII – XVIII СТ. МОНАСТІРСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Стаття присвячена історії розвитку монастирського землеволодіння на території Сумського та Охтирського полків у середині XVII – XVIII ст.

Вивчення аспектів економічного розвитку монастирів Слобожанщини показало, що у даному випадку їхня модель господарювання має свої особливості.

Це пов'язано з тим, що обитель – закрита установа з певним уставом та засобами відносин із навколишнім світом. З початку існування монастиря господарство не було орієнтоване на ринкове виробництво. Ченці власноруч обробляли невеликі земельні ділянки, що розташовувалися поряд з монастирем. Незначна кількість ченців на першому етапі існування обители робила недоцільним придбання великих земельних наділів. Грошові пожертви козаків за кілька десятків років привели до збагачення монастирів. Вони починають активно скуповувати землю в окремих козаків та наймати селян з навколишніх слобід і хуторів. Основою економічного розвитку монастирів у перші роки існування було утримання їх з боку козаків та старшини. Є чимало писемних свідчень про те, що саме старшина ставала ініціатором заснування монастиря. Нею виділялася земля і кошти на його будівництво та утримання. Так, Сумський Успенський чоловічий та Сумський Іоанно-Предтечів дівочий монастирі були засновані за ініціативою сумського полковника Герасима Кондратьєва, а Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир заснований і перебував на утриманні гадяцького полковника Михайла Васильєва, а після поразки Карла XII та гетьмана Івана Мазепи – родини Полуботків. Ініціаторами заснування Вольненського Троїцького монастиря були воевода та стрільці міста Вольного. Миколаївський Білогірський монастир заснували ченці-втікачі, але у перші роки існування монастиря всіляко підтримувалися спершу Герасимом, а пізніше Андрієм Кондратьєвими. Суджанський Іоанно-Предтечів монастир був заснований за ініціативою Белгородського ротмістра Семена Кнови.

У другій половині XVII ст. у містах та містечках, поблизу яких розташовувалися монастирі, проходили сезонні торги та ярмарки. Ченці часто самі були ініціаторами та упорядниками торгів, що приносило суттєвий прибуток, який не обкладався податками. Зберігся документ, у якому полковник міста Вольного скаржився на ченців Троїцького монастиря, які присвоїли собі право торгувати міддю [1].

Московський уряд був зацікавлений у службі козаків-переселенців з Правобережжя. Козаки отримували жалування вже високопробними срібними монетами московського карбування, але деякий час на Слобожанщині в обігу існували монети з низькопробного білону з Речі Посполитої та шведських володінь у Північній Європі та високопробні чеські та німецькі талери. Про обсяг монет, які були в обігу на території Сумського та Охтирського полків, свідчать скарби, знайдені у XX ст. у Сумах та Охтирці. Вони містили від 300 до 8000 срібних монет [2]. Приховування скарбів датується серединою XVII – початком XVIII ст., тобто часом, коли на цій території відбувалися найчастіші та нищівні татарські набіги.

© Кравченко Олександр Миколайович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського.

Зі стабілізацією на початку XVIII ст. соціально-економічного та політичного становища на Слобожанщині монастирі вже виступають на економічний простір як заможні землевласники. До цього приводить кілька чинників.

Перші козаки-переселенці досягають досить поважного віку і, за традицією, починають відписувати маєтності, отримані від влади, та власноруч засновані слободи монастирям, до виникнення яких були безпосередньо причетні. Сторожова служба, яку несла переважна більшість козаків, була небезпечна, а часті напади татар приводили до значних втрат серед козаків. Козаки, які не мали сімей та родичів, часто у заповітах своїми правонаступниками вказували монастирі. Такі процеси відображені у грамотах, де досить точно, з переліком усіх топографічних прив'язок, описуються земельні ділянки, слободи та хутори, які переходять до володінь монастиря. Православні монастирі активно підтримувалися московським патріархатом, який вважав їх осередком духовного життя на нових землях та основою свого впливу на новоприбулих козаків. Відомо, що частина козаків сповідувала греко-католицьку віру, і тому було вкрай необхідно утвердження державної православної релігії на західних рубежах Московського царства.

З початку свого існування монастирі отримували земельні ділянки. Часто вони були невеликі за площею і розташовувалися поблизу новозбудованого монастиря.

Стрільці російських прикордонних фортець та козаки, що переселилися на нові землі, були зацікавлені у будівництві на території фортець церков та неподалік монастирів. Для цього часто вони ставали ініціаторами запрошення священників, які отримували приходи та ставали настоятелями монастирів. У перші роки існування козаки та старшина фактично брали на утримання монастир та виділяли поруч земельні ділянки.

У 1675 р. Вольненський Троїцький монастир отримує у власність від старшин та стрільців містечка Вольного 40 десятин землі, ще 50 було надано у 1683 р. Право власності на володіння земельними ділянками було підтвержене царською грамотою у 1688 р. У 1693 р. стрільцями Вольного Троїцькому монастирю було надано у власність земельну ділянку загальною площею 20 чвертей за рахунок земель загальної власності містечка Вольний, що не перебувають у користуванні. Таким чином, за 30 років стрільцями та старшинами Вольного було безкоштовно передано у власність Вольненському Троїцькому монастирю земельні ділянки, які у майбутньому склали основу монастирського землеволодіння. Аналізуючи документи, опубліковані Філаретом, та залучаючи дані археологічних розвідок у цьому регіоні, можна відтворити межі ресурсної зони монастиря.

Земельні ділянки, відведені монастирю, розташовані в основному на південь від нього. Збереглися окремі орієнтири, за якими вимежовувалися кордони для монастирських земельних ділянок. Західна межа землевідведення починається від р. Ворсклиця, від якої кордон прямує на Гутнев пруд, який можна локалізувати у південно-західній частині села Попівка Великописарівського р-ну в урочищі Гутинове. Наступний орієнтир – курган Розкопана могила, який згадується у документі, далі йдуть назви курганів Сурковий та Плоский. Не виключено, що ними можуть бути кургани, розташовані на південь від сучасного с. Попівка. Тут кордон повертає на схід, і далі межа проходить до Хотмизького кордону, тобто до межі землеволодінь Хотмизької фортеці, який можна локалізувати на північний схід від містечка Вольний, на витоках р. Ворсклиця. Потім у грамоті зазначено, що межею землевідведення є знову р. Ворсклиця. Отже, північний кордон земельної ділянки проходить течією р. Ворсклиця, західний – від Гутнева пруда до кургану Розкопана могила, південний – від Розкопаної могили до Суркового та Плоского курганів, східний – від Суркового та Плоского курганів до витоків р. Ворсклиця [3].

Таким чином, для ведення селянського господарства монастир отримав землі, розташовані навколо нього. На них згодом було побудовано новий монастир та виникло село Монастирське (сучасне с. Попівка). Загальна площа земельної ділянки, яка була відведена у власність монастирю, становить близько 200 га. Сюди

входили орні землі (чорнозем, лесові, сірі супіщані та піщані ґрунти), заплавні луки та сіножаті. У XVIII ст. ченці власним коштом налагодили виробництво цегли з місцевої глини для будівництва церкви. Наявність земельних володінь виводила монастир зі стану економічної залежності від нерегулярних майнових пожертвувань.

Неврегульованість процедури землевідведення на території північного заходу Слобожанщини, яка у XVI – першій половині XVII ст. входила до Путивльського уділу, пізніше, у другій половині XVII ст., призвела до того, що часто у власність та постійне користування козакам відводилася земля, яка вже мала власника. Це породжувало часті суперечки. Очільники козацьких ватаг, котрі згодом ставали сотниками та полковниками новозбудованих містечок, часто роздавали земельні ділянки без узгодження з путивльським воєводою та московським урядом.

За указом царя Олексія Михайловича полковники та сотники слобожанських містечок мали право вільно, на свій розсуд роздавати земельні ділянки козакам для ведення особистого селянського господарства, не уточнюючи межі та наявність власників цих земельних ділянок. Земельні ділянки надавалися як у власність, так і в постійне користування з правом подальшого викупу наділу. Таким чином, у одного земельного наділу могло бути два та навіть три власники або користувачі. Юридично земля, на якій розташовувалися нові містечка, слободи та хутори, належала Путивльському уділу, і саме там були власники земельних ділянок. Незаселені землі використовувалися як пасовища, лісові вирубки, борті. З появою на Слобожанщині нових населених пунктів постало питання про виділення новим містечкам землі.

Отримавши землю у власність або користування, козаки часто без відома полковників та сотників продавали її, а новий власник починав господарювання, часто вступаючи в конфлікт з її юридичним власником.

У 1647 р. серед пасік та бортей, які описувалися за наказом белгородського воєводи, значна кількість була розташована на Середньому Пслі, поряд з Сумним городищем. Відомий випадок зрубування бортних знаків козаками-переселенцями в лісах на Пслі в районі Сум, що належали путивлянину, та заміна їх власними, що стало причиною конфлікту.

Така практика призвела до того, що скарги з боку путивлян на самовільне захоплення землі стали причиною проведеної у 80-х роках XVII ст. кампанії по впорядкуванню відведених у власність та користування земель новим поселенцям. Грамоти, складені представниками московського уряду для Сум, Ворожби, Миропілля, Недригайлова та інших містечок, стали у подальшому основою для регулювання питань землеволодіння. Але землевпорядні роботи окремо для монастирів не проводилися. Землі, які настоятелі отримували у власність, виділялися із земель запасу навколишніх населених пунктів. Така практика застосовувалася для Сумського Успенського, Миколаївського Білогірського, Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастирів. На початок XVIII ст. процес землевідведення та юридичного закріплення права власності на землю завершився. Дяками Монастирського приказу було укладено кадастрові списки, в яких окремо було виділено монастирські землі. Встановлення меж земельних ділянок проходило за участю землевпорядника з Курська або Белгорода та представника монастиря, найчастіше казначея. Часто настоятелі монастирів самовільно захоплювали земельні ділянки. Особливо це стосується земель загального користування – лісів, луків та пасовищ. Для легалізації права користуватися земельними ділянками ігумени і настоятелі писали грамоти царю, де зазначали, що монастир бідний та обділений землею. Часто цього вистачало для того, щоб володіння земельною ділянкою було офіційно закріплено за монастирем. Так, у 1761 р. Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир самовільно захопив понад 100 дес. лісу.

Економічний розвиток Сумського Успенського монастиря починається з дощирх щедрих пожертв з боку сім'ї сумського полковника Герасима Кондратьєва. У

1658 р. Г. Кондратьєвим було виділено монастирю 225 дес. землі та лісу поряд з монастирем. Не виключено, що і козацька старшина за традицією жертвувала гроші та землі монастирю. На останню чверть XVII ст. Сумський Успенський монастир уже мав достатньо коштів для придбання землі у козаків Сумського полку. У 1677 р. ігуменом монастиря було придбано два хутори у верхів'ях р. Бездрик у сумських козаків. Відомі грамоти 1677, 1685 та 1686 років, які регулюють земельні відносини монастиря та козаків Сумського полку [4].

Аналізуючи тексти грамот та досить напружені відносини між Сумами та Сумським Успенським монастирем у питаннях розмежування земельних наділів, можна прийти до висновку, що більша частина угод про продаж або передачу земельних ділянок на схід від Сум відбувалася без попереднього погодження із сумською владою. Сумські міські володіння у другій половині XVII ст. мали спільний кордон, і продаж будь-якої із земельних ділянок приводив до порушення їх цілісності. Тому для підтвердження права монастиря володіти та користуватися землею в кінці XVII ст. було складено кілька грамот.

Грамоти практично повторюють за змістом одна одну і досить чітко, з перерахуванням усіх топографічних прив'язок та орієнтирів вимежують земельні угіддя. На жаль, на даний час з відносною вірогідністю можна локалізувати лише кілька топонімів. Урочище Красна Гірка – на північ від колишнього села Мала Чернечина, р. Комишанка – нині перетворена на каскад ставків, р. Бездрик, р. Битиця, р. Гнилиця. Інші топоніми, Вишневський та Федоровий стани, на жаль, не локалізовані. Судячи з тексту грамот, земельні відносини між монастирем та Сумським полком були напруженими. Земля, куплена в кількох козаків цього полку, межувала безпосередньо з монастирем і була розташована на схід від Сум.

У процесі заселення земель, що у XVI – першій половині XVII ст. належали Путивльському уділу, виділення наділів відбувалося стихійно, без втручання московської влади. Землями наділялися козаки та старшина, і часто ця земля мала двох господарів, що стало причиною зіткнень та взаємних скарг путивльських служилих людей, які мали тут бортні угіддя та сумських козаків. Для вирішення земельної проблеми у 1682 р. до Сум белгородським воєводою направлено піхотного капітана Мирона Золотарьова, який склав опис земельних угідь [5]. Однак у цьому опису не виділяються монастирські землі. Скоріш за все, монастирська земля розглядалася як частина сумського землеволодіння і не була об'єктом земельної власності для белгородського землевпорядника.

За документом 1682 р. було реконструйовано межі землеволодінь Сумського полку. Використовуючи текст грамот 1685 та 1686 рр., можна графічно відновити межі ресурсної зони Сумського Успенського монастиря. Північний кордон монастирських володінь проходить течією Псла від Федорова та Вишневського станів, які, найімовірніше, локалізуються на північ від Сум. Далі кордон іде берегом Псла до впадіння р. Битиці. Потім межа повертає на південь на р. Гнилиця та йде течією річки до її витоків. Наступним орієнтиром є р. Бездрик та козацький хутір Степана Мазана у її верхів'ях. Хутір локалізується за 1 км на північ від сучасного села Бездрик Сумського р-ну (поселення Бездрик 1) [6]. Далі кордон іде вниз за течією р. Бездрик до її впадіння у р. Сироватка.

З півночі монастирські володіння межують із землями Путивльського уділу. Південний та східний кордони проходили, найімовірніше, в межах земель, що належали Сумам. Західний кордон – по вільних землях і межував з володіннями Миропілля. Найбільше проблем у землевпорядників викликав східний кордон, який відмежовував сумські володіння від власне монастирських. Не виключено, що за кілька десятків років існування монастиря було придбано окремі земельні ділянки у козаків Сумського полку, які не мали спільних кордонів. Тому при виділенні землі часто орієнтири проходять за течією річок.

Монастирські володіння займали територію, 80 відсотків якої становив великий лісовий масив (Чорний Гнилецький ліс), в середині якого протікає кілька невеликих річок, приток Псла, Рибиці та Сироватки. Землі, придатні для орного

землеробства, розташовані у заплавах річок. Переважно це миси та похилі підвищення їх правих берегів. Більша частина угідь використовувалася як луки та пасовища.

Аналізуючи склад ґрунтів, можна зробити висновок, що домінуючими у земельних наділах монастирів були передусім легкі сірі лесові, супіщані та піщані ґрунти. Чорноземи практично відсутні. Тут слід відмітити, що межа монастирських землеволодінь часто збігається з межею поширення чорноземних ґрунтів. Для обробки чорнозему у XVII ст. стали використовувати важкий плуг, однак на Слобожанщині, особливо на території Охтирського та Сумського козацьких полків, він у середині XVII ст. не отримав поширення. Аналіз розташування сіл та хуторів, заснованих у другій половині XVII ст. у басейні середнього Псла та Ворскли, свідчить про тяжіння їх до заплавних лук та долин невеликих річок з легкими алювіальними ґрунтами. Так, територія вододілу Псла та Сейму, розташована на північ від Сум, була заселена переважно у XIX ст. Лесові та супіщані ґрунти були більше пристосовані для обробки легким плугом, який міг бути виготовлений місцевим ковалем без застосування складних технологій. Зважаючи на залежність монастирів від економіки навколишніх містечок, логічною є відмова від обробки важких лісостепових чорноземів.

Однією з найпоширеніших форм господарювання ченців стало заснування водяних млинів. Долини середньої течії Псла та Ворскли, багаті струмками та невеликими річками, були найбільш пристосованими для будівництва греблі та млина. Млини не потребували значної кількості робочої сили, але приносили значний прибуток. Вони ставилися практично по всіх річках, згаданих у грамотах. Млини приносили чистий грошовий прибуток монастирям, при цьому настоятелі намагалися отримати податкові пільги, які потім були закріплені царськими грамотами. Козаки та селяни з навколишніх сіл були зобов'язані молоти зерно саме на монастирських млинах. У 1725 р. Успенський монастир придбав земельну ділянку та млин по р. Сироватка. Часто це було спеціально закріплено текстом грамоти, що робило монастир монополістом у цій галузі. В кінці XVII ст. настоятель Успенського монастиря отримав місце для будівництва монастирського двору в Сумах. Він розташовувався на території сучасного провулку Терезова (колишній Монастирський), практично в центрі Сумської фортеці.

На території Сум у 20 – 30-х роках XVIII ст. відбувається значне піднесення торгівлі, особливо ярмарків. Белгородський архієпископ Досіфей писав до св. Синоду, що: "в слободском полку, в г. Сумах устанавлено ярмарковать всякими товарами на первой неделе Великого поста и бывает съезд всяких торговых людей, где торгуют богомерзкие жидаы, в которые дни надлежало иметь пост и благоговейное богомолье приходить в церкви Божий и совершать исповедь и святых тайн сообщать, а в таковое время как жители, так и торговые люди имеют всякую праздность, пьют безвременно и чинят забавы, играют музыки и всякие игры, к тому же с православными сообщаются премерзкие жидаы в яствах и питии и тем оскверняют христиан, а церковное служение и святого поста содержание оставляется" [7].

У 20 – 30-х роках XVIII ст. настоятелями Сумського Успенського монастиря було придбано та отримано в дар низку земельних ділянок та млинів на території Краснопільської сотні. З кінця XVII – на початку XVIII ст. Сумський Успенський монастир починає засновувати села та хутори на землях, які придбав у кінці XVIII ст. У межах ресурсної зони монастиря відомі чотири села з назвою Чернещина (Чернецьке), заснування яких можна пов'язати з Сумським Успенським монастирем. Крім заснованих власних слобод та хуторів, монастир разом із земельними ділянками купує і хутори. Один з них, хутір Степана Мазана, відомий за грамотою 80-х років XVII ст., локалізований у верхів'ї р. Бездрик, був куплений у одного з сумських козаків. Села з назвою Чернещина (Чернецьке) відомі також поблизу Скельського Преображенського, Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастирів. У XVII ст.

економічне зростання регіону та збільшення прибутків монастиря стали поштовхом до їх реконструкції. Монастир перетворився на великого і досить успішного землевласника у північно-східній Слобожанщині. Дерев'яна стіна замінюється на цегляну, яка з точки зору оборони менш ефективна, але на цей період монастир перестав бути прикордонною фортецею і не потребував міцних оборонних споруд. У цей час зводяться дзвіниця та, імовірно, підземні галереї.

Одним з економічно розвинутих монастирів Слобожанщини був Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький). З початку існування він отримує від жителів Охтирки землі, розташовані навколо гори Ахтир, та Доброславівку. Передача землі затверджена царською грамотою. За архівними даними кінця XVIII ст., загальна площа землі, яка була виділена у власність монастирю, становила 1079 десятин, згодом на цих землях було засновано село Чернеччина. У XVIII ст. монастирю в с. Чернеччина належало 200 десятин землі із загальної площі 1079 десятин, решта належала парафіяльній церкві та селянам.

На відміну від Сумського Успенського та Вольненського Троїцького монастирів, землі Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) не були виділені окремою ділянкою. Більшість земельних наділів розташовувалася на відстані 8 – 9 верст. Це переважно незаселені землі, які оброблялися залежними селянами з навколишніх сіл та хуторів. На окремих ділянках згодом виникають невеликі поселення. У кінці XVII ст. монастир отримує в дар млин на р. Ворскла поблизу с. Лутище та земельну ділянку площею 8 десятин [8]. Земельні ділянки Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря розташовувалася на р. Ворсклі та її притоках, що дозволяє окреслити ресурсну зону монастиря. У 1720 р. завдяки Т.В. Надаржинському, який був духівником Петра I, Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир отримує у володіння містечко Тростянець. Поряд з Тростянцем монастир отримує два хутори та землі загальною площею 312 десятин. У самому Тростянці розташовано понад 10 водяних млинів, частина з яких стала належати монастирю. Ще один млин був розташований на хуторі Чернеччиному, який було засновано на землях, що належали монастирю. Селяни, котрі належали монастирю, працювали у млині, окрім цього, обробляли землю, а частину врожаю віддавали монастирю. Подібна практика обробки землі селянами з навколишніх сіл, найімовірніше, використовувалася й іншими настоятелями слобожанських монастирів.

Ігумен Іоанн у грамоті від 28 липня 1762 р. зазначав: "За Ахтырским монастырем крестьян прежде сего не имелось и ныне ни одной души не имеется, кроме близ того монастыря устроенного за монастырским двором и при нем поселенных вольных черкас 180 душ; да в гор. Ахтырке приезжих четыре двора, в коих живут вольные черкасы 17 душ, с поселения означенного монастыря в 1654 г. на отведенной под оной монастырь впусте стоящей и ни кем не владеемой пахатной земле, небольшое число сенных покосов, на 1000 копен; лесной дачи небольшое число и рыбных ловлей с протчими угодьями; к тому ж на данных на поминовение от добродетельных дателей в вечное владение мельниц и хуторов. Мельница, состоящая в селе владельческом Лутищах, расстоянием от монастыря 18 верст, при коей мельнице ни одной души, також ни земли, ни леса не имеется, кроме едних мерошников. Хутор, прозываемый Гнилосыровский, при котором мельничное пустое место, дуга и земли пахатной малая часть, да сенных покосов на 500 копен. При оном хуторе вольных черкасов 8 душ расстоянием от монастыря 25 верст на речке Коломаке" [9].

Це стало основою значного економічного піднесення монастиря, яке припадає саме на цей момент. До володінь Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря відходять також навколишні села. На кінець XVIII ст. у Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря було у власності дев'ять земельних ділянок загальною площею 11337 десятин, на яких розташовувались одне містечко, три села, два хутори [9]. За даними "Экономических примечаний..", переважна більшість земельних ділянок використовувалася під посіви та

сіножаті. Цьому сприяють ґрунти – переважно сірі супіщані та заплавні алювіальні.

Відомо також про володіння ченцями значною кількістю водяних млинів, які ставилися по Ворсклі та її притоках. Найбільша кількість водяних млинів відома в місці впадіння кількох річок в р. Боромля. Серед інших занять значну частину займає рибальство. Риба – основний продукт отримання тваринного білка ченцями під час посту. На відміну від Сумського Успенського монастиря, який заснував кілька сіл на власних землях, Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир на момент закриття не мав залежних селян. Усі земельні ділянки, які належали монастирю, оброблялися селянами з навколишніх сіл. Про економічну діяльність інших монастирів дані практично відсутні. Філарет повідомляє, що на момент закриття Сумський Іоанно-Предтечів дівочий монастир був бідним та повністю залежав від внесків та пожертвувань. Для його утримання було передано млин у с. Сироватка, доходи від якого ішли до монастирської скарбниці.

У 1671 р. Миколаївський Білогірський чоловічий монастир отримав від сумського полковника А. Кондратьєва із земель запасу, які розташовані навколо містечка Миропілля, 30 десятин орної землі та 60 десятин сіножатей [10]. Грамотою 1672 р. "...великий государь пожаловал бы их, велел им к тому монастырю дать землю и сенных покосов, и в церковь Николая Чудотворца книги, ризы, сосуды и всякую церковную утварь" [11]. Крім того, ченці Михайлівського Білогірського монастиря займалися виготовленням вапна. Виходи мергелю відомі на правому березі середньої течії Псла. Урочище Фагор, де розташований монастир, являє собою природну гору з мергелю. Видобування цієї природної копалини було дешевим і не трудомістким. Для того, щоб добути значну кількість сировини, вертикальний схил підкопували, а породу вивозили підводами. Вапно використовувалося у виробництві будівельного розчину. Під час археологічних спостережень при реконструкції вул. Воскресенської у м. Сумах було виявлено кілька ям з будівельним вапном поряд із Воскресенською церквою. З початку XVIII ст. починається цегельне будівництво на Слобожанщині, і виробництво вапна було досить прибутковою справою. Монастир мав власне цегельне виробництво. Більша частина виготовленої продукції використовувалася при будівництві нового монастиря. У другій половині XVIII ст. Михайлівському Білогірському монастирю належало кілька хуторів (Прикольський та Івашковський) та частина дворів у с. Горналь [12].

У 1668 году белгородський ротмістр С. Кнова бив чолом царю Олексію Михайловичу "о порозжих землях в Суджанском уезде промеж больших лесов, поляна вокруг устья реки Мокрицкого Колодезя по речке по Пслу". Ходатайство ротмістра увенчалось успіхом: вся указанная земля была отдана в вечное владение Кнове за его службу "вместо Государева денежного жалования". У кінці XVII ст. Семен Кнова передав у власність Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю земельні ділянки навколо монастиря. Серед них орна земля, сінокоси та лісові угіддя. За картою генерального межування 1787 р., Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю належало кілька земельних ділянок навколо. Вони поділяються за місцем розташування. Східна ділянка, на якій розташовано монастир, має вигляд витягнутого прямокутника. Південна межа землеволодіння проходить правим берегом Псла, а на окремих ділянках переходить на лівий. Потім між селами Уланок та Конопелька повертає на північ і проходить вододілом до р. Конопелька. Далі повертає на схід і йде правим берегом р. Конопелька до невеликого хутора. Потім повертає на захід і паралельно дорозі, що з'єднує Суджу з Обоянню, прямує на схід до Псла. Загальна площа земельної ділянки становить близько 6 км². Західна ділянка підтрикутної форми розташована за 4 км на захід від монастиря. Південна межа йде від хутора Герасимова до яру Криничного. Далі повертає на північ до хутора Терентьєвського, а від нього – на південь до хутора Кубатовського. Загальна площа земельної ділянки становить 3 км². Земельні ділянки, які належали Суджанському Іоанно-Предтечевому монастирю, розташовані у запла-

вах річок Псел, Конопелька, Смерлиця. Тут переважають піщані ґрунти та заплавні алювіальні. Переважна більшість території – це луки та сіножаті. Земля, придатна для ведення сільського господарства, розташована на північ від р. Конопелька. На захід від монастиря тягнуться мокрі яри, порослі лісом. Невелика ділянка, де є чорноземні ґрунти, розташована в районі хуторів Терентьєвського та Хомовського. На території, яка належала монастирю, розміщені два села та вісім хуторів.

Іоанно-Предтечевому монастирю належав також Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир. Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир був на утриманні родини гетьмана Самойловича. На північній околиці села Михайлівка зберігся великий, на кілька гектарів, фруктовий сад, який має назву Монастирський.

З передачею володінь гетьмана І. Мазепи П. Полуботку починається активне будівництво в монастирі. Філарет наводить дані про устрій Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастиря: "В хуторе Андреевском заштатный мужеский монастырь, называемый Предтечева пустынь; она состоит на содержании бригадира Александра Федоровича Коробовскаго; положение имеет на косогоре и при копанном пруде; в той пустыни церковь деревянная во имя Крестителя Господня Иоанна; кельи строительския, монашеския и ограда деревянные; из живущих там постриженных монахов 6, да не постриженных послушников 5 человек; за пустынею крестьян г. Коробовскаго 52 д. м. 52 ж. в 11 дворах" [13].

Археологічні розвідки також дали досить матеріалу, для того, щоб мати уявлення про економічний розвиток монастиря. Цегляні храм та будинки можуть свідчити про високий матеріальний статок монастиря. Монастирю належали ділянки лісу на лівому березі р. Псел. На монастирських землях у XVIII ст. було засноване с. Чернецьке, розташоване за 2 км на південний схід від м. Лебедин Сумської обл.

Монастирські господарства широко використовували промисли. Одним з промислів, який не потребував зайнятості значної кількості людей, було бортництво. Пасіки влаштовувалися ченцями на власних землях. Ченці займалися збутом меду на ярмарках, що приносило додатковий прибуток монастирю. Мед та віск були досить дорогими, і більша частина добутого перекуповувалася на ярмарках і вивозилася до Московської держави та країн Західної Європи. Досить поширеним промислом було винокуріння. У другій половині XVIII ст. Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастир мав винокурню на 4 казани [14]. Не виключено, що горілку та пиво на продаж варили й інші монастирі. На Слобожанщині монастирське та старшинське винокуріння було досить поширеним.

У середині XVIII ст. господарство монастирів було в основному натуральним. Усі продукти, що були вирощені ченцями, ішли для власного харчування. Те саме стосується і предметів побуту. Більша частина нескладного реманенту виготовлялася самими ченцями. Ресурсні зони монастирів розташовано в місцях, де багато невеликих річок, струмків та проток, де водяться хутрянні звірі – бобри та ондатри. Бобровий промисел в Україні переживає значне піднесення у XVI – XVIII ст., коли збільшується попит на хутро у країнах Західної Європи. На жаль, писемні джерела не повідомляють, якими промислами займалися ченці. Традиційне полювання через обмежену кількість ченців, скоріш за все, не було поширеним. Бобровий промисел, котрий не вимагав спеціальних пристроїв та зброї, цілком міг бути освоєний ченцями, які щойно переселилися в місця, де віціліла популяція бобра. Навіть на сьогодні зберігся доволі значний ареал поширення цього звіра у середній течії Псла та Ворскли.

Полювання на бобра не носило сезонний характер, до того ж, якщо хутро йшло виключно на продаж, то м'ясо та жир використовувалися для їжі та у медичних цілях. Відомо, що хвіст бобра, який був вкритий шкірою і нагадував риб'ячу луску, інколи вживався ченцями і їжу під час посту. Про наявність бобрових гонів свідчать назви річок басейну Псла і Ворскли та численні назви урочищ з коренем "бобр", розташованих в середині ресурсних зон Сумського Успенського, Охтирсь-

кого Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Вольненського Троїцького монастирів. У грамотах, даних Сумському Успенському монастирю, згадуються Вишневецький та Федорів стани. Скоріш за все, йдеться про сезонні табори, де могли розташовуватися рибалки, мисливці та бортники. За документом, стани розташовані поряд з Пслом, що не виключає присутність тут і мисливців на бобра. Практично всі монастирі займалися рибальством для власних потреб. Рибний промисел, яким займалися монастирі Середнього Подніпров'я, не отримав поширення на Слобожанщині. За даними "Экономических примечаний...", у річках водилися в основному щуки, лини, карасі, окуні [15]. Невелика частина вилову використовувалася для власних потреб, а основна частина риби йшла на продаж.

Отже, початок заснування монастирів на території Слобожанщини починається в середині XVII ст. одночасно з процесом колонізації. На перших етапах існування також виконують функції фортеці. Поступово монастирі стають власниками земельних ділянок, хуторів, сіл та навіть містечок. З початку XVIII ст. монастирі стають самостійною, економічно незалежною ланкою у соціально-економічному розвитку північно-східної Слобожанщини. Аналізуючи земельні володіння монастирів та порівнюючи їх з володіннями старшини та козаків, можна зробити висновок про те, що монастирські володіння розташовані переважно вздовж невеликих річок та струмків. Серед земель переважають сіножаті та луки, чорноземні орнік земля набагато менше. На першому етапі існування монастирське господарство зорієнтоване більше не на орне землеробство, а на менш трудомісткі типи господарювання – пасіки, млини, сіножаті, де невелика кількість працівників може принести гарантований прибуток. У XVIII ст. значні земельні наділи стали основою для економічного розвитку монастирів. Вони володіли не просто земельними наділами, часто козаки та старшина відписували їх разом із розташованими там хуторами. Слід зазначити, що земельні володіння були у монастирів із великою кількістю ченців та послушників.

Найбільшими землевласниками були Сумський Успенський та Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький) монастирі. Натомість Михайлівський Іоанно-Предтечів монастир, де мешкало у кінці XVIII ст. усього 6 ченців, і не мав земельних володінь. Монастирі стали відігравати провідну роль в окремих галузях сільського господарства. Так, привілей ставити млини на невеликих річках створив усі умови для того, щоб Сумський Успенський монастир зайняв лідируючі позиції на ринку виробництва борошна у Сумах. Монастирські млини не обкладалися податком і працювали ефективніше, ніж козацькі. Податкові привілеї надавалися монастирям і для торгів на ярмарках, де монастирські товари були широко представлені. Монастирі мали свої постійні торгові двори на ярмарках, де вигідно реалізовували продукцію сільського господарства. Козацькі монастирі проіснували до 90-х рр. XVIII ст. Причиною їх ліквідації став не економічний занепад, а низка указів про їх закриття. Процес секуляризації, який почався у 1787 р., зайняв близько десяти років. Монастирі ліквідовувалися, ченці переводилися до інших монастирів. У більшості випадків на місці монастирів залишалися кам'яні храми, які ставали сільськими парафіяльними. Укріплення та господарські будівлі розбиралися, земельні ділянки розпродувалися. На початок XIX ст. слобожанські козацькі монастирі були повністю ліквідовані.

1. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 213.

2. СОКМ. – Коллекционная опись № 1 в 5 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века. – КП-14355, НУМ 188; Коллекционная опись № 1 в 2 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI – первой половины XVII века. – КП-14356, НУМ 189; ОКМ Су. – С. 20; ОКМ Су. – С. 22.

3. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 214 – 215.

4. Там само. – С. 168 – 176.

5. Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст.// Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 313 – 316.

6. Осадчий Є.М. Реконструкція ресурсної зони Сум кінця XVII ст.// Середньовічні старожитності південної Русі-України. – Чернігів, 2006. – С. 128.
7. Архив Св. Синода – 1732. – Д. 119. Л. 21-22.
8. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 144.
9. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 78.
10. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. – Харьков, 2008. – 215 с.
11. История городов и сёл Украинской ССР. – К., 1980. – С. 314.
12. Белогорская Николаевская пустынь и ее святыни. -Курск, 1912. – С. 13.
13. Филарет (Д.Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри. – Отд. I. – М.: Типография В. Готье. – С. 56.
14. Слюсарський А.Г. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 295.
15. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г. – Харьков, 2008. – С. 128.

Статья посвящена истории развития монастырского землевладения на территории Сумского и Ахтырского полков в середине XVII – XVIII вв. Основой экономического развития монастырей становится землевладение. Приобретение и жертвование монастырям земельных участков стало толчком к обогащению и развитию монастырских хозяйств. В середине XVIII в. монастыри превращаются из небольших хозяйств в крупных землевладельцев.

The article is devoted history of development of the monasterial's landed domain on territory of Sumskiy and the Ahtyrskiy regiments in the middle of XVIIth. – XVIIIth. c. To become the basis of economic development of monasteries landed domains. The acquisition and the donation monasteries of lot lands became a shove to enrichment and development of monasterial's economy. In the middle of XVIIIth. cent. monasteries transform from the small economies in large landed domains.

